PROF. DR.
ERHAN AYDIN

UYGUR YAZITLARI

Bilge
Kültür·Sanat

TÜRK RUNİK HARFLİ

UYGUR YAZITLARI

Prof. Dr. ERHAN AYDIN

Bilge
Kültür·Sanat

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ 7

KISALTMALAR 9

GİRİŞ 13

1. UYGUR ADI 17

2. TOKUZ OGUZ VE ON UYGUR 19

3. UYGURLAR VE UYGUR KAĞANLIĞI 25

4. TÜRK RUNİK HARFLİ UYGUR YAZITLARI 31
   - 4.1. Tes Yazıtı (Mo 11) 33
   - 4.2. Tariat (Terh) Yazıtı (Mo 12) 38
   - 4.3. Şine Usu Yazıtı (Mo 14) 49
   - 4.4. I. Karabalgasun Yazıtı (Mo 16) 66
   - 4.5. Hoyto-Tamır (Tayhar-Çuluu) Yazıtları (Mo 25-45) 71
   - 4.6. Sevrey Yazıtı (Mo 18) 82
   - 4.7. Xi'an (Karı Çor) Yazıtı 83
   - 4.8. Suci Yazıtı (Mo 15) 85
   - 4.9. II. Karabalgasun Yazıtı (Mo 17) 88
   - 4.10. Arhanan Yazıtı (Mo 22) 90
   - 4.11. Gurvaljin-uul (Gürbelcin) Yazıtı (Mo 64) 91

5. DİZİN VE NOTLAR 93

6. KAYNAKLAR 203

7. YAZIT METİNLERİ 221

ÖN SÖZ

Çin kaynaklarında adları; Huihe (回紇), Huihu (廻鶻), Weihe (韋紇), Weiwu (畏兀), Yuanhe (袁紇), Yuange (袁紇), Weiwuer (维吾尔) gibi türlü biçimlerde geçen Uygurlar, Basmıl ve Karluklarla işbirliği yaparak İç Asya bozkırlarındaki Kök Türklerin egemenliğine son vermişti. Uygur, Karluk ve Basmıl işbirliğinin en güçlüsü olan Uygurlar, Basmılları ve Karlukları saf dışı bırakarak yönetimi ellerine geçirmişti. Özellikle Moyan Çor Kağan zamanında büyük başarılar elde eden Uygurlar, Çin'de baş gösteren An lushan isyanının bastırılmasında önemli görevler üstlenmiş ve Çin'deki Tang hanedanından hem diplomatik hem de ekonomik anlamda önemli ayrıcalıklar elde etmişti. Bu durum, Uygurları İç Asya bozkırlarının en güçlüsü durumuna getirmişti.

Bu kitap, Uygurlar tarafından yazılan Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Sevrey, Xi'an (Karı Çor), Suci, II. Karabalgasun, Arhanan ve Gurvaljin-uul yazıtlarının, Türk runik harfli metnini, transkripsiyonunu ve günümüz Türkçesine aktarımını konu edinmektedir. Bu yazıtlardan Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Sevrey ve Xi'an (Karı Çor) yazıtlarını kesin; Suci, II. Karabalgasun, Arhanan ve Gurvaljin-uul yazıtlarını ise şüpheli olarak değerlendirmek istiyoruz. Tes, Tariat, Şine Usu ve I. Karabalgasun yazıtları, Uygur Kağanlığı döneminin kağanlarınca yazdırılıp dikilmiştir. Xi'an (Karı Çor) yazıtı ise, Çin'deki Tang hanedanlığı hükümdarı Tang Dezong (唐德宗) (779-805) tarafından yazdırılmış olup Tang dönemi Çincesi ve eski Türkçe iki dilli mezar taşıdır. Geri kalanlar ise yönetimdeki beyler veya halk tarafından yazılmış ve dikilmiş olmalıdır. Kağanlık yazıtları dışındakilerin tespitinde, yazıtta bulunan damgalar önemli rol oynamıştır.

Kitabın ilk bölümlerinde Uygur adı, Tokuz Oguz ve On Uygur, Uygurlar ve Uygur Kağanlığı, Türk Runik Harfli Uygur Yazıtları başlıkları bulunmaktadır.

Bu kitapta, metinler oluşturulurken daha önceki çalışmalarımızda kullandığımız yöntem kullanıldı. Özellikle yazıt üzerinde çalışacak araştırmacılar ve öğrencilere kolaylık sağlaması için runik metin, okuma ve anlamlandırma, her satır için alt alta verildi. Bu metinlerin Türk runik harfli biçimleri de kitabın sonuna, toplu olarak eklendi.

Çince karakterleri Latin harflerine aktarmada genellikle Pinyin sistemi kullanılmıştır. Başka kaynaklardan alıntı yapılırken Wade-Giles sistemiyle verilen okunuşların sağ tarafına, köşeli ayraç içerisinde Pinyin sistemi ve Çin karakterleri ile yazımı verildi.

Bütün çalışmalarımda olduğu gibi bu çalışmamda da yardımlarını gördüğüm sevgili eşim Mihriban'a ve Bilge Kültür Sanat Yayıncılık'ın değerli mensuplarına teşekkür ederim.

Kitabımın, öğrencilere, akademisyenlere ve eski Türkçe dönemi ile Uygurlara ilgisi olan meraklılara yararlı olmasını dilerim.

Prof. Dr. Erhan AYDIN
Malatya, Şubat 2018

Aydemir, Hakan (2015). "Yılan" Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine Bir Not. ***Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya***, 43-51.

Aydın, Erhan (2007a). *Şine Usu Yazıtı*. Çorum: KaraM.

—— (2007b). Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler. **TSt** 2/4:1262-1270.

—— (2008a). Şine Usu Yazıtında Hayvan Adlarıyla Kurulmuş Yer Adları Üzerine İncelemeler. **TSt** 3/1:202-208.

—— (2008b). Baybalık Kentinin Yeri, Yapılış Tarihi ve Amacı Üzerine Değerlendirmeler. **TSt** 3/4:156-168.

—— (2008c). Eski Türklerde Meslek Adları (Eski Türk Yazıtlarına Göre). **Journal of Turkish Linguistics** 2/1:49-66.

—— (2008d). Ongi Yazıtı Üzerine İncelemeler. **İlmî Araştırmalar** 25:21-38.

—— (2008e). Eski Türk Yazıtlarındaki Bazı Yabancı Öğelerin Yazımı Çerçevesinde Eski Türk Yazıtlarının Yazımı Üzerine Notlar. **TSt** 3/6:96-108.

—— (2010a). Eski Türk Yazıtlarındaki *Yarış*'ın Yerinin Belirlenmesine Bir Katkı. Mustafa Argunşah - Mustafa Ünal (hzl.): *Prof. Dr. Harun Güngör Armağanı*, İstanbul: Kesit, 133-139.

—— (2010b). *Bulçu* Yer Adı Üzerine Notlar. **TSt** 5/1:118-126.

—— (2010c). The Contribution of the Mongolian Language on the Reading of Place Names in Old Turkic Inscriptions: *Togla* or *Tugla* (*Tugula*?). **CAJ** 54/1:22-26.

—— (2011a). *Uygur Kağanlığı Yazıtları*. Konya: Kömen.

—— (2011b). Remarks on *Katun* in the Yenisei Inscriptions. **AOH** 64/3:251-256.

—— (2011c). Yenisey Yazıtlarında Geçen Türk Boyları Üzerine Notlar. **TSt** 6/1:390-398.

—— (2012). Suci Yazıtı'nın İlk Satırıyla İlgili Yeni Bir Öneri. **TSt** 7/4:309-314.

—— (2013a). Yenisey Yazıtları. E. Aydın - R. Alimov - F. Yıldırım: *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig*. Ankara: BilgeSu, 15-277.

—— (2013b). Hoyto-Tamır (Tayhar Çuluu) Yazıtlarının Türkçenin Söz Varlığına Katkıları. Hatice Şirin User - Bülent Gül (ed.): *Yalım Kaya Bitigi*, Osman Fikri Sertkaya Armağanı. Ankara: TKAE, 147-152.

—— (2013c). Olon Nuur / Galuut (Moğolistan) Yazıtı Üzerine Notlar. Bülent Gül (ed.): *Bengü Beläk, Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Ankara: TKAE, 123-130.

—— - Erkin Ariz (2014). Xi'an Yazıtı Üzerinde Yeni Okuma ve Anlamlandırmalar. **Bilig** 71:65-80.

Aydın, Erhan (2015a). *Yenisey Yazıtları*. Konya: Kömen.

—— (2015b). Moğolistan'daki Runik Harfli Eski Türk Yazıtlarının Envanter Sorunları ve Bir Numaralandırma Denemesi. ***Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya***, 53-73.

—— (2016a). *Eski Türk Yer Adları*.İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

—— (2016b). Eski Türk Yazıtlarında Xinjiang. **DA** 18:29-46.

—— (2016c). Dialectal elements in the vocabulary of the Uyghur Khanate inscriptions. **AOH** 69/3:285-300.

—— (2016d). Tariat Yazıtı'nın Kuzey Yüzünün 5. Satırı Üzerine Yeni Okuma ve Anlamlandırma Önerileri. **TDAYB** 61/1:13-22.

—— (2016e). Tariat ve Xi'an (Karı Çor Tegin) Yazıtları Işığında *sın* "mezar" Sözcüğü Üzerine. **TDAYB** 61/2:161-166.
—— (2016f). Eski Türk Yazıtlarında Bitkiler ve Hayvanlar. **TK** 2016/1:1-51.
—— (2016g).Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri. **TDAYB** 59/2:5-26.
—— (2017a). *Orhon Yazıtları, Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
—— (2017b). *Türk Runik Bibliyografyası*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
—— (2017c). Hoyto-Tamır (Tayhar-Çuluu) Yazıtları. **Türkbilig** 33:1-14.
—— (2017d). Uygur Kağanı Moyan Çor'un Oğullarına Mirası. **Gazi Türkiyat** 20:1-7.
—— (2017e). Söz Varlığı Açısından Yenisey Yazıtlarının Moğolistan Yazıtlarından Farklılıkları Üzerine Notlar. **Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi** 1/1:48-58.
—— (2017f). Uygur Kağanlığı'nın İlk Dönemlerinde Soğd Varlığı (Uygur Kağanlığı Yazıtlarına Göre). **Dede Korkut, Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi** 6/13:1-8.
Badam, A. (2007). Tayhar çuluunı runi biçees. **Acta Historica Mongolici** 8/9:68-75.
—— (2012). Taikhar Çuluu Yazıtı. **Türkbilig** 23:61-68.
Bailey, H. W. (1949). A Khotanese Text Concerning The Turks in Kantsou. **AM** (New series) 1/1:28-52.
—— (1951). The Staël-Holstein Miscellany. **AM** (New series) 2/1:1-45.
Bang, W. - Gabain, A. von (1931). *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der Türkischen Turfan-Texte*. Berlin.
Bang, W. (1933). Gewagte Türkische Worterklärungen. **MSFOu** 67:35-41.
—— (1980). *Berlin'deki Macar Enstitüsünden Türkoloji Mektupları (1925-1934)*. Türkçeye çev.: Şinasi Tekin, Erzurum: Atatürk Ü.
Banguoğlu, Tahsin (1958). Kâşgarî'den Notlar I: Uygurlar ve Uygurca Üzerine. **TDAYB** 1958:87-113.
—— (1964). Eski Türkçe Bazı Adlar Üzerine: I. Gültekin. *Bilimsel Bildiriler 1963*, Ankara: TDK, 1-4.
Barthold, W. (2006). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Hzl.: Kâzım Y. Kopraman - A. İsmail Aka. Ankara: TTK.
—— (2010). *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*. Türkçeye çev.: D. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge.
Barutcu Özönder, F. S. (1999). "Türk"ler Ne Zaman Bir "Millet" İdi? I. Ortak Bir Köken Mitleri Vardı: "Dişi-kurt"tan Türemişlerdi. **KA** 1/2:65-92.
—— (2000). Eski Türk Çağı Kaya Yazıtları: I. Örük Yazıtı, II. Hangiday Yazıtı, III. Arhanan Yazıtı. **KA** 2/1:121-134.
—— (2001). Eski Türk Çağı Yazıtları: II. Kara Balgasun Yazıtı. **KA** 3/1:179-183.
Battulga Ts. (2005). *Mongolın runi biçgiyn baga dursgaluud*. Ulaanbaatar: Corpus Scriptorum, 69-71.